Як уже зазначалося вище, поза контролем губернської адміністрації П. Скоропадського залишалися Ковельський і Володимир-Волинський повіти. Незважаючи на союзні відносини між Українською Державою й Австро-Угорщиною найзахідніші терени Волині й надалі були під окупацією. Українські чиновники неодноразово запитували центральні органи влади пояснення щодо статусу тих територій. Повітові управи та міські думи, евакуйовані в Житомир і Новоград-Волинський, постійно порушували питання про повернення у рідні міста.

Окупація цих повітів припинилася з виїздом австро-угорського війська після підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я, фактичного завершення Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини на національні держави. Від'їзд австро-угорського війська з Володимира-Волинського супроводжувався масовими безладами, підпалами, погромами і смертельними випадками. Призначений австро-угорською владою володимир-волинський посадник Л. Мишуга у своїх спогадах говорив, що *«не було дня, щоби не привезено до Управи кілька трупів пробитих або простілених»*. А у день від'їзду останніх 4000 вояків із 32-тисячного гарнізону біля залізничного вокзалу загинуло близько 80 осіб, зокрема двоє солдатів-чехів. У листопаді 1918 р. ані Українська Держава, ані невдовзі створена Директорія, ані уряд Західноукраїнської Народної Республіки не мали достатньо сил обійняти ці терени. Ситуацією скористалася щойно відновлена Польща[177].

7.6. Доба Директорії УНР (грудень 1918–1921 рр.)

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні та припинення збройного протистояння на західному фронті спричинили падіння влади П. Скоропадського в грудні 1918 р. та її перехід до Директорії УНР. Війська Директорії вступили до Луцька вже 22 грудня, де отримали підтримку міської думи. Однак у тодішніх складних суспільно-політичних умовах Директорія не змогла на належному рівні організувати діяльність адміністрації в регіоні[178].

Після перемоги Директорії у Волинській губернії була повністю змінена владна вертикаль. Посаду губернського комісара обійняв Ф. Сумневич – колишній Рівненський повітовий комісар за часів Центральної Ради. Він народився 1885 р. в містечку Курилівка Подільської губернії. Навчався в духовному училищі села Привороття Ушицького повіту, а згодом – у Подільській духовній семінарії в Кам'янці-Подільському. 1911 р. закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Упродовж 1914–1917 рр. воював у чині прапорщика. 20 липня 1917 р. його призначили повітовим комісаром Рівненської повітової громадської ради, а вже 6 грудня того ж року – головою Рівненського повіту[179]. До губернської земської управи увійшли

[177] Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр. ... С. 213.

[178] Лис С. Волинь в Українській революції ... С. 23.

[179] Зубко О. Волинь у подільському серці: Федір Олександрович Сумневич (1885–?). *Літопис Волині*. 2018. Вип. 19. С. 122–130.

також С. Підгірський (голова), Чернецький, Олександр Левчанівський, Поплавський і Нарбут. Губерніальним комендантом наприкінці грудня став штабс-капітан Олександр Блонський[180].

Ще у листопаді 1918 р. більшовики розпочали новий наступ на українські землі. На Волині це відбулося головно у північних повітах. Перші більшовицько-українські сутички були в районі Мозиря. Волинську губернію з півночі захищав Український кінно-партизанський полк отамана О. Козир-Зірки[181] (рис. 136). Паралельно з фронтальним наступом більшовики діяли «гібридно» – намагалися розкладати українські військові частини зсередини та піднімати заколоти в українському запіллі. Варто згадати й протистояння Директорії УНР з більшовиками в районі Дубровиці, де після евакуації австро-угорських і німецьких військ наприкінці 1918 р. українці втратили кілька населених пунктів, які зайняли пробільшовицькі загони, що згодом влились у Червону армію. В радянській літературі та політиці пам'яті ці події отримали назву «Дубровицьке збройне повстання».

Рис. 136. Отаман Олексій Козир-Зірка.

Джерело: із книжки Юрія Горліс-Горського «Ми ще повернемось» (Вінниця, 2012)

5 січня 1919 р. більшовикам вдалося розпочати заколот у Житомирі та Бердичеві. «Житомирське січне збройне повстання», як ця подія названа в радянській літературі, супроводжувалось єврейським погромом, який чинило місцеве населення[182].

[180] Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. Кн. І. С. 47.

[181] Махорін Г. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. С. 75.

[182] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф. Курас. Київ, 1987. С. 199.

8 січня заколот було придушено загоном отамана Олександра Палієнка. Однак погром тривав і надалі (рис. 137). Владі УНР довелося спрямовувати до Житомира підрозділи полковника Володимира Оскілка. Українське військо замість оборони північних кордонів УНР та протистояння більшовикам відволікалося на наведення порядку всередині держави.

Із Житомира погромники перейшли до Троянова. 11 січня в містечко прибули підводи з сімома озброєними козаками та трьома жінками, які почали грабувати будинки євреїв. Єврейська громада не могла протистояти погромникам, адже останні володіли зброєю. В цій ситуації на захист євреїв стали місцеві православні селяни-українці. Вони убили одного погромника, дві нападниці утекли, а решту вдалося затримати. Селянський схід ухвалив рішення покарати злочинців смертною карою[183].

Рис. 137. Новоград-Волинський після погрому та пожежі 1919 р.

Джерело: із приватного архіву

Щодо єврейських погромів, то Директорія на початку березня 1919 р. прийняла «Постанову про ухвалення статуту надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р.»[184]. В окремих містечках до єврейських погромів підбурювали більшовики. Зокрема, С. Петлюра у телеграмі від 8 червня 1919 р. зазначав: *«У Волочиську, після вступу українського війська, козаками був заарештований робітник, який підбурював козаків здійснити єврейський погром. Наказую провокаторів розстрілювати, повідомивши про це населення»*[185]. Вивченню антиєврейських виступів стосувався й «Наказ Директорії УНР про призначення голови Особливої слідчої комісії по розслідуванню протиєврейських погромних дій» від 4 липня 1919 р.[186]

На початку січня 1919 р. в Києві розпочали підготовку до скликання Трудового конгресу, який мав визначити подальший шлях розвитку УНР. Це був такий собі аналог Установчих зборів, але з поправкою на військово-політичні обставини –

[183] Махорін Г. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. С. 66–67.

[184] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х т. / упор. В. Верстюк. Київ, 2006. Т. 2. С. 498–500.

[185] Комарніцький О.Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. С. 38–46.

[186] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 54.

наступ більшовиків і поширеність ліворадикальних популістських ідей серед мешканців України. Вибори на Трудовий конгрес були не загальними, прямими та вільними, а становими. Були визначені квоти для кожної губернії від робітників, селян і трудової інтелігенції. Волині припало 45 мандатів від селян, десять – від робітників і чотири – від трудової інтелігенції.

Загалом січень 1919 р. був надзвичайно плідним у діяльності Директорії УНР. Так, 26 січня побачили світ постанови про реорганізацію кількох церковно-учительських і второкласових учительських шкіл (зокрема, Дерманської та Денишівської шкіл на Волині) в учительські семінарії[187], а також про відкриття учительського інституту в Житомирі[188]. Попри складні військово-політичні умови в регіоні у січні–лютому 1919 р. зусиллями «Просвіти» в Луцьку організовано курси української мови для працівників державних установ[189].

Водночас із протистоянням більшовицькій загрозі на півночі та сході губернії збройний конфлікт розгорався і на західних межах Волині. Новопостала Польська держава намагалася встановити свої кордони відповідно до власних уявлень. Західну Волинь поляки сприймали як власну територію, що призвело до «війни за кордони».

Десь у листопаді 1918 р. австро-угорські гарнізони через завершення Першої світової війни розпочали евакуацію з Володимира-Волинського та Ковеля. Міста залишилася пустками, на які не поширювалася жодна влада. Уряд УНР був зайнятий конфліктом із більшовиками, єврейськими погромами та загалом нестабільною ситуацією в Україні. ЗУНР теж не могла надати допомогу, адже перебувала у конфлікті з поляками за Львів і Галичину. В науковій літературі можемо знайти згадки про те, що армія польського генерала Едварда Ридз-Сміглого вступила на Волинь у першій половині січня 1919 р. Відтак Ковель і Володимир-Волинський опинилися під польським контролем.

За наказом військового міністра УНР, генерала Олександра Грекова у складі Холмсько-Галицького[190] фронту було сформовано Володимир-Волинську ударну групу, яка 21 січня 1919 р. перейшла у наступ і швидко змусила поляків відступити з міста. Щодо цього головнокомандувач Південно-західного фронту В. Оскілко видав спеціальний наказ: *«Від імені Української Народньої Директорії, головного отамана і своїм іменем висловлюю вашій героїчній групі щиру подяку за це завзяття з яким провадилась боротьба за здобуття рідного і старого українського міста Володимира-Волинського. Хай знають вороги, який подарунок в день річниці проголошення самостійної, вільної і незалежної УНР піднесли українському народу ваші герої козаки. Слава Україні! Слава славному козацькому війську!».*

Наступна хвиля протистояння між українцями та поляками відбулася 22–24 січня 1919 р., коли у Києві відзначали об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Військові операції з польського боку провадив I батальйон оперативної групи «Хелм» (командир – генерал-підпоручник Стефан Маєвський). Сили поляків становили вісім офіцерів і 250 рядових під керівництвом поручника Яна Котовича. 22 січня 1919 р. цей батальйон

[187] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 461–462.

[188] Там само. С. 463.

[189] Власовський І. Луцька Просвіта ... С. 6–7.

[190] Він же Холмсько-Волинський, Південно-Західний, Північно-Західний і Правобережний.

прибув залізницею до Устилуга та вирушив пішки в напрямку Володимира-Волинського. У П'ятиднях до них приєдналася група майора Владислава Бонча-Уздовського.

24 січня 1919 р. полякам вдалося встановити свій контроль над Володимиром-Волинським, а у першій половині лютого зайняти Ковель і Маневичі. У січневих боях у Володимирі-Волинському загинуло десять або 12 українських вояків, яких було поховано на Лодомирському кладовищі.

Протистояння з поляками тривало не лише у військовій площині. Так, наприкінці 1918 р. на терени Волині поширює діяльність польська організація громадсько-політичного характеру «Кресова сторожа», яка була утворена в лютому того ж року в м. Любліні. Ця структура реалізовувала на практиці політичну програму Юзефа Пілсудського щодо східних земель, а окремі її волинські представники брали участь у діяльності організації ще від її заснування[191]. Від започаткування діяльності на Волині й до підпорядкування регіону польськими військами в середині 1919 р. «Кресова сторожа» не розгорнула в краї активної роботи, функціонуючи здебільшого підпільно, формуючи позитивний образ Польщі й готуючи підґрунтя для польської адміністрації. Тактика діяльності цієї структури на Волині відбита в інструкції для керівника «Кресової сторожі» регіону Генрика Орловського, де зазначалося: *«У контактах із місцевим населенням початково слід уникати висунення ідеї незалежної України. В розмовах з інтелігенцією варто наголошувати на зацікавленості Польщі в появі незалежної України. У питанні незалежної України потрібно розмежовувати Волинську й Галицьку Русь від Русі Київської. Центром Української держави повинен стати Київ»*[192]. Одним зі знаних діячів «Кресової сторожі» на Волині був згадуваний вище Т. Кшижановський[193] (рис. 138).

Рис. 138. Тадеуш Кшижановський (1889–1954 рр.)

Джерело: http://www.wronki.pl/621-tadeusz-krzyzanowski.html

[191] Разиграєв О. Польські громадські організації на Волині в роки Великої війни (1914–1918 рр.). *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.* : зб. наук. пр. Луцьк, 2018. С. 199–200.

[192] AAN. Zesp. 55. Sygn. 182. S. 18.

[193] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 7. Спр. 990.

На початку лютого 1919 р. на Волинь перемістився східний фронт. 2 лютого більшовики заволоділи Овручем. Довгий час тривали сутички навколо Коростеня, який українські війська змушені були залишити в ніч із 20 на 21 лютого 1919 р. Розпочалась евакуація установ із Житомира. Надалі ситуація на фронті суттєво ускладнювалася. Більшовики поступово, з великими труднощами, займали волинські села та містечка. Часом українці вдавалися до контрнаступу.

Внаслідок лютневого більшовицького наступу 1919 р. Директорія залишає Київ. На початку травня 1919 р. уряд Директорії перебував у Рівному, де керівник Волинської групи армії УНР, отаман Володимир Оскілко організував невдалий бунт проти соціалістичного курсу уряду Директорії та безпосередньої проти С. Петлюри[194] (рис. 139).

Додаток до ч. 22 „Укр. Вісті".

НАКАЗ

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республики. Ч. 169.

10 травня 1919 р.

ВОЯКИ

29 минулого квітня Командуючий Північною групою військ ОСКІЛКО у куні з Начальником його штабу генералом АГАФОНОВИМ, та ще де-якими контр-революціонерами, підняли у м. Рівному повстання проти існуючої нашої Республіканської влади,— заарештували майже всіх наших соціялістичних Міністрів, та хотіли це зробити й з Директорією. Головним Отаманом ПЕТЛЮРОЮ, та Штабом Дієвої Армії Республіканських військ. Оголосивши себе Головнокомандуючим усіма військами Наддніпрянської України. Оскілко хотів стати диктатором і управляти нашим народом так, як йому хотітиметься, як це робили колись Російські царі та гетьман Павло Скоропадський. Щоби виконати свої неправдиві контр-революційні цілі, Оскілко з кумпанією, послав для заарештування

...ся брудом весь наш уряд, а особливо Штаб Дієвої Армії, якого обвинувачувано в неуспіхові на фронті і навіть в державній зраді. Одержившись на авантюру, ця провокацька кумпанія ще наперед підготовляла собі грунт, на якій би можна було їй вкоренитися і зруйнувати здобутки революції. Ще за місяць до „Перевороту" було заарештовано в штабі Оскілка у м. Рівному помічника Начальника 1-ї Управи Штабу Дієвої Армії полковника Камуцинського (який у відомі Оскілка навіки Генерал-квартирмейстром) буцім то за зносини його з большевиками. Цим арештом і прикривалась

Рис. 139. Наказ військам Армії УНР у зв'язку із заколотом Володимира Оскілка, 1919 р.

Джерело: із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

[194] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / голова авт. колект. В.Ф. Верстюк. Київ, 2012. Кн. 2. С. 37.

Із початком перебування Директорії на Волині пов'язана телеграма Головного отамана С. Петлюри прем'єр-міністрові Борисові Мартосу щодо негайного формування нового Кабінету Міністрів, яка 9 квітня 1919 р. була направлена у Рівне – тодішню урядову резиденцію[195]. Роботу окремих міністерств Директорії УНР в цьому ж місті, які почали працювати тут із 4 квітня, висвітлюють журнали засідань Ради народних міністрів УНР за квітень 1919 р. Зокрема, знаходимо тут документи щодо матеріального забезпечення службовців Рівного[196]. Натомість у журналі за 2 травня вже йшлося про евакуацію урядових структур Директорії з цього міста. Уряд Директорії залишив Рівне 5 травня та переїхав до Радивилова. Сюди ж зі Здолбунова переїхали Симон Петлюра, Федір Швець, Андрій Макаренко[197].

Загалом весь 1919 р. – час перманентних збройних сутичок між українськими військами та більшовиками. Успіх цих боїв був перемінний. Міста та села почергово займали то одні, то інші. Найчастіше населені пункти утримували місцеві отамани, які в умовах відсутності сильної центральної влади та виснаження частин Армії УНР, мали беззаперечну владу й авторитет серед мешканців тих чи інших сіл і містечок Волині.

Тим часом навесні 1919 р. в західній частині регіону відновлюють свій наступ поляки, які поетапно займають Волинські терени. На початку квітня вони формують нове оперативне з'єднання – Волинський фронт, який очолив генерал Олександр Карніцький (рис. 140). У травні в регіон було також перекинуто сформовані у Франції підрозділи генерала Юзефа Галлера. Це дало полякам змогу провести швидкий наступ, опанувавши місто Луцьк і низку інших територій. Поляки швидко інтегрують захоплені території до власної тимчасової адміністративної структури – Цивільного управління східних земель (ЦУСЗ). Так, 7 червня 1919 р. на зайнятих польськими військами теренах постає Управління повітів Волині з центром у м. Ковелі. Це адміністративне утворення входило до складу ЦУСЗ й охоплювало землі Володимирського, Ковельського та Луцького повітів[198]. У серпні 1919 р. поляки активізують військові дії й захоплюють Кременець, Дубно, Рівне, Сарни, Острог тощо. 9 вересня Управління повітів Волині було реорганізовано у Волинський округ ЦУСЗ, який охоплював Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький і частково Заславський та Звягельський повіти колишньої губернії[199].

Наприкінці листопада 1919 р. рештки української армії опинилися затиснуті на невеличкій території на Волині. На заході – поляки, на північному сході – більшовики, на південному сході – денікінці. Становище Армії УНР було відчайдушним. Бракувало їжі, одягу, ліків, не кажучи вже про зброю. Військові втратили боєздатність. Генерал Володимир Сальський на одній із нарад заявив: *«Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх»*[200].

---

[195] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 513.

[196] Там само. Т. 1. С. 290–291, 294.

[197] Там само. С. 331–332.

[198] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (DzU ZCZW). 1919. № 5. Poz. 39.

[199] DzU ZCZW. 1919. № 17. Poz. 153

[200] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989. С. 326.

Рис. 140. Генерал Олександр Карніцький бере участь у польовій месі на площі перед кафедральним костелом Св. Петра і Павла, м. Луцьк, 17 травня 1919 р. Перший ліворуч – бурмістр Луцька Константин Тележинський.

Джерело: з колекції Тадеуша Марцінковського

Найімовірнішими для українських військовиків були дві перспективи – бути інтернованими поляками або перейти на сторону більшовицьких військ. У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. 2 грудня 1919 р. уряд УНР у волинському містечку Любар оголосив «Любарську декларацію»: *«Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність»*[201]. Політичний провід УНР та частина військових перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта армії перейшла до партизанської війни. Командувачем Армії УНР став Михайло Омелянович-Павленко.

17 січня 1920 р. Ю. Пілсудський на основі Волинського округу Цивільного управління східних земель створив нову адміністративну одиницю – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту з центром у м. Луцьк[202]. Водночас тривало формування українсько-польського військово-політичного союзу. 21 квітня 1920 р. у Варшаві міністр закордонних справ Польщі Ян Домбський і міністр закордонних справ УНР Андрій Лівицький підписали таємну політичну конвенцію. Невдовзі вона отримала популярну й історіографічну назву «Варшавський договір», або «Союз Пілсудський – Петлюра»[203].

Згідно з договором уряд Польщі визнав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Було встановлено кордон між Польщею й Україною: *«на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону*

[201] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 604.

[202] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. 1920. № 1. Poz. 1.

[203] Див. більше: Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa, 2020.

між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгородка, а від Вижгородка на північ до Кременецьких гір, а потім по лінії на схід від Здолбунова, вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла» з приміткою, що майбутній статус Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів визначатиметься додатково. За три дні, 24 квітня, підписано Військову конвенцію, яка окреслювала спільну польсько-українську протибільшовицьку військову акцію. Обидві угоди були таємними, за винятком пункту 1 політичної конвенції[204] (рис. 141, 142).

Рис. 141. Польський генерал Антоній Лістовський, Головний Отаман Симон Петлюра, полковники Володимир Сальський і Марко Безручко. Бердичів, 21 квітня 1920 р.

Джерело: із приватної колекції

Рис. 142. Вручення прапора 6-й стрілецькій дивізії Армії УНР Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Бердичів, 5 травня 1920 р.

Джерело: із приватної колекції

[204] Там само.

Варшавський договір передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР та військову допомогу у війні проти більшовиків. Українську Галичину та західну частину Волині уряд УНР визнав частиною польської держави. Відтоді почалася процедура перепідпорядкування волинських повітів безпосередньо уряду Польщі.

Хвиля критики накрила С. Петлюру по свіжих слідах після підписання угоди. Михайло Грушевський назвав його «новим Тетерею», а договір – «авантюрою», «провокацією» та «комбінацією», що зіпсувала образ України серед європейських політиків[205]. Микита Шаповал звинуватив С. Петлюру в «продажу» Галичини[206]. Протестували й галицькі українці – Євген Петрушевич і Семен Вітик. Водночас моральний авторитет для греко-католиків – митрополит Андрій Шептицький – позитивно відгукнувся на договір. Сам С. Петлюра пізніше писав: *«Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину й Волинь. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української неорганізованости, малої культурности і несприятливих обставин в житті української нації»*[207].

Договір «Петлюра–Пілсудський» дискутували і в середовищі місцевої волинської громадськості. Так, у червні 1920 р. польська влада навіть зупинила діяльність Луцької «Просвіти» через уміщення в наближеній до цієї організації газеті «Громада» протесту щодо Варшавської угоди Петлюри–Пілсудського, за якою частина Волині відходила до складу нововідродженої Польщі[208]. Водночас 27 червня 1920 р. у Володимирі-Волинському відбулися урочистості з нагоди «*повернення Волинської землі до Батьківщини* (Польщі, – авт.)», зокрема богослужіння, концерт, парад, два безкоштовні кінопокази[209].

Військовий успіх польських й українських військ у травні–червні 1920 р. був короткочасним. На початку липня радянські війська вийшли на Збруч і почали просування на Волинь, Галичину та далі углиб Польщі. Уже у липні–серпні регіон займають більшовики, створюючи тут свої тимчасові органи влади – ревкоми. Водночас польська адміністрація поспішно евакуюється вглиб держави. Короткочасний більшовицький режим супроводжувався терором і контрибуціями. Так, більшовики наклали на мешканців Володимира-Волинського контрибуцію в розмірі 9 087 200 рублів.

Вирішальна Варшавська битва, «Диво над Віслою», відбулася 13–25 серпня 1920 р. й завершилася відступом більшовицьких військ. Не останню роль тут відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка. Під час оборони Замостя українці не дозволили червоним просунутись углиб Польщі, чим врятували весь польсько-радянський фронт. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ. Зокрема, 5 вересня 1920 року

[205] Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся – поборете!* : закордонний орґан Української партії соціялістів-революціонерів. 1920. № 2. С. 1–18.

[206] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. С. 256.

[207] Петлюра С. Вибрані твори та документи. Київ, 1994. С. 254.

[208] Власовський І. Луцька Просвіта... С. 8–9.

[209] Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр.)... С. 211–217.

розпочався наступ у Ковельському та Володимирському напрямках[210]. Урешті лінія протистояння знову поділила Волинь практично навпіл між поляками та більшовиками. Згідно з наказом Ю. Пілсудського від 9 вересня 1920 р. постала нова перехідна адміністративна одиниця – Тимчасове управління прифронтових та етапних теренів, у підпорядкування якого й відійшла Західна Волинь. У краї почався процес відновлення польського адміністративного й управлінського апарату. Водночас відновлювали свою діяльність етнічні громадські організації, зокрема українська «Просвіта». Однак, як зазначає І. Власовський: *«Признавши «Просвіти», котрі застала на Волині по обняттю влади, «як необхідне зло», польська адміністрація в перших же роках почала кваліфікувати просвітян як людей нелояльних і небезпечних»*[211].

Восени 1920 р. поляки і більшовики, виснажені військовим протистоянням, підписали попереднє перемир'я та припинили збройні дії. 18 березня 1921 р. в Ризі було укладено мирний договір між Польщею та Радянською Росією і її сателітами – урядами УСРР та БСРР. Лінія розмежування пройшла практично там же, де за Варшавською угодою планувався українсько-польський кордон. Волинь знову опинилася розділеною. Західна її частина з Луцьком і Рівним залишалася під контролем поляків, а східна, з Житомиром і Коростенем, стала частиною Радянської держави.

Укладання Ризького миру не означало розриву між українцями та поляками. Із огляду на примирення з Радянською Росією Польща офіційно згорнула підтримку УНР. Але лише на словах. Неформальне сприяння українському національному руху з боку польського уряду тривало й надалі. Генеральний штаб Польського війська, зокрема його II відділ, співпрацював із українським екзильним урядом. У січні 1921 р. постав Партизансько-повстанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Юрком Тютюнником. Польський генштаб дозволив українцям створювати розвідувальні пункти, зокрема, й на Волині (у Кременці (підпункти Шумськ і Кунев), Рівному (Острог, Устьє, Корець) і Сарнах (Сновидовичі, Кісоричі)).

Основною силою Другого зимового походу Армії УНР була Волинська повстанська група, до складу якої увійшли українські військові, що були інтерновані у польських таборах у Каліші, Олександрові-Куявському та Ченстохові (рис. 143). За попередньо складеними списками їх відправляли групами по 20–50 осіб до сіл поблизу лінії розмежування з Червоною армією. Таке скупчення українських сил на прикордонних теренах викликало неспокій радянської влади, яка неодноразово надсилала ноти протесту до польського уряду.

Очолив Волинську повстанську групу генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник (рис. 144). Група складалася зі штабу, двох дивізій під командуванням Леоніда Ступницького та Володимира Янченка, кінної і технічної сотні та польової варти. Загалом 155 старшин й урядовців і 645 козаків. Польська влада виділила 430 гвинтівок, 74 тисячі набоїв, сім кулеметів «Максим», 25 – «Кольт» і два – «Льюіс» із набоями та стрічками до них, 150 піроксилінових шашок і 600 ручних гранат.

Польсько-радянський кордон Волинська група перейшла о 2 годині ночі 4 листопада 1921 р. Вже у першому підрадянському селі Майдан Голишевський повстанці

[210] Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 15.

[211] Власовський І. Луцька Просвіта... С. 10, 12.

роззброїли прикордонну охорону і здобули 32 коней і 12 підвід, на які склали зброю, підривні матеріали, медикаменти і скарбницю. Далі Волинська група вирушила у напрямку Коростеня (рис. 145). 6–7 листопада повстанці оволоділи залізничним вокзалом цього міста, захопили склад зброї та звільнили з в'язниці 470 селян, які не виконали продподаток; розстріляли чекістів і розігнали радянську міліцію. Проте на допомогу комуністам прибуло два бронепотяги і 1000 курсантів Школи червоних старшин, що змусило українців відступити.

Рис. 143. Група учасників Другого зимового походу разом із інтернованими солдатами. Місто Каліш (Польща), осінь 1921 р.

Джерело: із видання Я. Файзуліна, В. Скальського «Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР» (Київ, 2008)

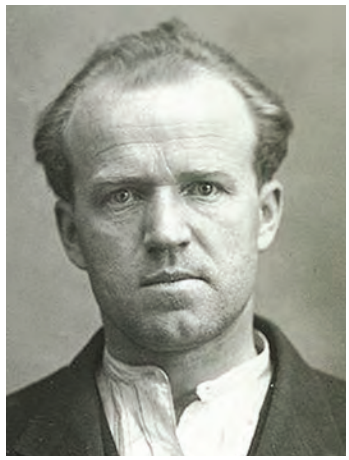

Рис. 144. Генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник (1891–1930 рр.).

Джерело: із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Рис. 145. Схема переходу українських розвідників через польсько-радянський кордон, 1921 р.

Джерело: із видання Я. Файзуліна, В. Скальського «Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР» (Київ, 2008)

12 листопада війська Ю. Тютюнника мали сутички з бригадою Григорія Котовського. Надалі ледь не щодня відбувалися перестрілки та невеликі бої. Водночас наступали холоди. Постійно збільшувалася кількість хворих і поранених. Катастрофічно не вистачало зброї та набоїв. Відтак командування Волинської групи ухвалило рішення повернутися на підконтрольну Польщі територію. Під час відступу повстанці були атаковані більшовицькою кіннотою. Розпочався запеклий бій. 120 старшинам і козакам зі штабом, зокрема з Ю. Тютюнником і В. Янченком, вдалося пробратися на польський бік кордону.

Водночас значно більше українців потрапило в полон. Більшовицькі комісари замкнули повстанців у церкві, де їх били, грабували, прагнучи довести безідейність

української боротьби і пропонуючи перейти на службу в Червону армію. 18 листопада полонених перевели до містечка Базар, де відбувся «суд». Вирок для 360 українських військових – розстріл. Напередодні розстрілу місцевим селянам наказали викопати велику яму. Полонених українців розстрілювали з кулеметів.

Трагедія під Базаром стала символічним завершенням періоду Української революції 1917–1921 рр. Але лише символічним. Адже опір волинян і більшовицькому режиму, і польському урядуванню тривав. Волиняни й надалі плекали свою національну ідентичність: хтось – українську, інші – польську, російську чи єврейську. Тривали процеси національного самоусвідомлення, хоча й у значно менших масштабах.